

Bencze Lóránt

Széljegyzetek dr. Szabó Ferenc SJ könyvéhez

– *A Vatikán keleti politikája közelről. Az Ostpolitik színe és visszája.* Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya–L’Harmattan Kiadó, Budapest 2012, pp. 353 –

Szabó Ferenc könyvét olvasva előzőnlöttek személyes tapasztalataim emlékei. Azzal az előfeltevéssel vettem kézbe a munkát, hogy a „kívülálló” nem feltétlenül jól látja az itthoni történéseket. De megdöbbenett az a tény, hogy jól látja a hazai egyházüldözést is.

Vallás- és egyházüldözés a kommunista rendszerben

Az ‘internacionalista’ szocialista diktatúra a keleti despota hagyomány, a marxizmus, a materializmus, az ateizmus és a vallásüldözés, elsősorban a keresztényüldözés korábban elképzelhetetlenül kegyetlen és irgalmat nem ismerő keveréke volt (vö. 166–168. stb.). Megítélésében ma is uralkodik az alakoskodó katyvaszkodás. Az üldözések hasonlítottak a Római Birodalom keresztényüldözéséhez vagy a határon kívül magyarok jelenlegi üldözéséhez abból a szempontból, hogy bár voltak általános üldözési ‘irányok’, ‘alapelvek’, a gyakorlat azonban eltért az időtől, a földrajzi helytől és az egyéni helyzetektől függően. A Római Birodalomban éppen 1700 évvel ezelőttig, a *Milánói Edictum* megjelenéséig (vö. 11.) több millió keresztény élt, több tízezret kivégeztek, de hogy éppen mikor, mennyit, az függött a kiadott rendelkezés túllihegett vagy éppen nemtörődöm végrehajtásától.

A szocialisták (kommunisták) mindig is fittyet hánytak a törvényekre, még a saját maguk hozta törvényekre is. Íratlan szabálya volt annak, ki meddig mehet el a törvényszegésben. A miniszternek többet, sőt egyes minisztereknek sokkal többet engedtek meg, mint például egy főosztályvezetőnek. Egyik püspöknek, papnak többet, mint a másiknak. Az orwelli maxima érvényesült: „Minden állat egyenlő, de vannak, akik egyenlőbbek.” Az 1949-es ‘kommunista’ alkotmány is biztosította a vallásszabadságot, a szólás- és gyülekezési szabadságot, a gyakorlatban viszont kemény adminisztrációval teljesen elnyomta vagy megnyirbálta, tehát nem véletlen, hogy közvetlen lengyel tapasztalatai alapján II. János Pál pápa a gyakorlat megváltoztatását „sürgette erélyesen” (235–236.). Szabó Ferentől eltérően a történészek nem veszik figyelembe azt sem, hogy a személyes kapcsolatok és az erre épülő bizalom mennyire sokat számított, sőt az enyhülés abban is megnyilvánult, hogy egyre többet nyomtak a latban (237.). Amit az 1980-as évek végén elnéztek a részeges belügyminiszter lánya baráti

körének vagy magas beosztású pártvezető rokonának, azt bizony irgalmatlanul nem tolerálták az ilyen kapcsolatokkal nem rendelkezőknek. A kommunista rendszer fortélya – rendszeresítve a Kádár-rezsim idején – abban is megnyilatkozott, hogy bebörtönzés és betiltás helyett az egyházmegye püspökével büntették a ‘renitens’ papot. Megintették, elhelyeztették, sőt egy-két évente továbbhelyeztették a buzgó papokat eldugott, jelentéktelen kis plébániákra (vö. a Lékai bíboros elítélte Bulányi atya esetével, 238–242.). A Gondviselés fintora, hogy ezzel jól járt a magyar katolikus egyház. Az ilyen időről időre ‘továbbbrugdosott’ szent életű pap öt-hatévanként rendbe hozott egy-egy romos plébánia- és templomépületet, és felvirágoztatott egy-egy hervadó hitéletet. Azt a bölcs egyházmegyés papot, aki minden egyházügyi és rendőrségi kihallgatáson azzal állt elő, hogy „bányászgyerek”, tehát „a munkásosztály fia”, aki „olvasta Darwint és Marxot”, egyrészt nem tudták rávenni a békepapságra (vö. 242–243.), másrészt nagyobb retorzió sem érte. Ez azonban egyedi eset.

Az elnevezések is zavarosak, és ennek nem Szabó Ferenc az oka. A zavar oka az általános képmutatás (vö. 40–41., 45. stb.). A kommunizmus üldözötteiről szokás beszélni, de nem teszik hozzá, hogy a rendszer előszeretettel nevezte magát „szocialista rendszernek” vagy „szocializmusnak”. A végcél jelölte meg kommunizmusnak, de az 1960-as évektől ez a végcél fokozatosan elenyészett. Sztálin pedig már a II. világháború idején kiadta a parancsot, hogy a nemzetiszocializmust fasizmusnak nevezzék, miközben a fasizmus Mussolini olasz mozgalma volt. Sztálin trükkje elterjedt, és világszerte mindenki „fasisztázik”, amikor „szocialistázni” kellene. Hozzá még sztálinizmusnak nevezik a nemzetközi ateista és szocialista rémuralmat, szintén azért, hogy elkerüljék a mai szocialisták és ateisták megbélyegzését, illetve a velük való azonosítást. A könyv is következetesen kommunizmusról ír, mire az átlagolvasó értetlenségét fejezi ki, mondván, „nem is volt itt kommunizmus, hanem szocializmus” (sic!). (A szerzővel ellentétben a továbbiakban inkább az ‘autentikus’ „szocializmus-szocialista” szóhasználatot követem.) Viszont rendkívül fontos a mai, képhez szokott olvasónak a tőle már távol eső emberek és események megértéséhez a könyv végén a fotósorozat (307–317.).

1990 után hivatalosan az államhatalom nem üldözte a vallási közösségeket, de az egyes hívők, sőt alkalmanként közösségek továbbra is üldözésnek, hátrányos megkülönböztetésnek voltak kitéve mind a médiában, mind a magánéletükben. 1980 és 1990 között nem volt több hátrányom Budapesten katolikus hitem miatt, mint 1990 és 2010 között. Erről a külföldi szerzőknek fogalmuk sincs (lásd 20. 4. lábjegyzet). Arról sem, hogy a korábbi sértettség ott dolgozik az üldözöttekben, gyermekeikben és unokáikban, a mai sértettség meg a hatalomvesztett üldözőkben, gyermekeikben és unokáikban, vagyis a társadalom meglehetősen nagy része dagonyázik az ilyen-olyan sértettség állapotában, és ezzel még vissza is élnek alkalmanként. Annál nehezebb megszabadulni a sértődéstől, minél nagyobb szenvedés ért valakit. Aki pusztán idegösszeroppanást kapott a zaklatástól, annak könnyebb felülemelkedni a sértésen,

mint a halálra ítélt túlélőnek. Bocsánatkérő üldözőről nemigen hallani, de megbocsátó üldözött azért tömegesen akad. Teljes, feltétel nélküli megbocsátás elsősorban a megvert és bebörtönzött papoknál és szerzeteseknél tapasztalható. „Ki nem hagynám az életemből” – nyilatkozta Dr. Söveges Dávid bencés szerzetestanár félholtra veretéséről és börtönéveiről.

Szabó Ferencben sincs fikarcnyi gyűlölet sem a keresztényüldözések miatt, még akkor sem, amikor némi iróniával Casaroli bíboros és Miklós Imre ÁEH elnök „egymástömjenezését” felemlíti. Ez egyszerű tényközlés – a hatalom férfiai már csak ilyenek. Lékai bíboros „kis lépések” politikáját is bizony igencsak kis lépéseknek élte meg a magyar katolikus egyház. A diplomácia pedig mindig megfélelkezik az áldozatokról, amint a „diplomácia egyháza” is „a vértanúk egyházáról” (195–196., 204–209.). Ez a dolgok rendje, illetve a diplomácia természete. A krokodil, miután széttépte és befalta a kecses gazellát, akár egy évig is nyugton van. Kitűnő az emésztése és takarékos az energiafelhasználása. Másként közeledik és látja a helyzetet a katolikus, a protestáns és a nem vallásos vagy korábban többé-kevésbé vallásellenes, illetve ‘kívülálló’ történész (vö. 232–233., 245.). Az utóbbi a legkevésbé sem képes a tárgyilagosságra (vö. 242–245.). Mindezekre még ráakódott az az általános emberi hozzáállás, ami az emlékezés megbicsaklása, a múlt megszépülése, az adatok válogatása és felhasználása. Könnyebb helyzetben volt az ókori történetíró, hiszen Cicero és Quintilianus szerint az ókori történetírás a költészethez és a retorikához állt közel. A természettudományos tárgyilagosságra törekvő, mai *sine ira et studio – harag és részrehajlás nélküli* történetírás valójában fikció. Pusztán csak törekedhetünk az árnyalt megkülönböztetésekre és összevetésekre, ám ezek az alapvető szempontok is hiányoznak időről időre, illetve történelemtől függően. Sőt „a tények nem ismerete, illetve elhallgatása” mindmáig jellemző (18.). „Sajnálatos módon nem látták teljesen, nem vették kellőképpen figyelembe, vagy később feledték is a véres valóságot azok a vatikáni diplomáták vagy egyházi vezetők is, akik szerint reálpolitikusokra és nem vértanúkra volt szükség” (lásd még 295–296.).

Szabó Ferenc a Vatikán keleti politikájáról – közelről

Ezért is rendkívül érdekes és pótolhatatlan az olyan látószög és megközelítés, mint Dr. Szabó Ferenc jezsuita szerzetes könyve, amelyben a nem itthon, hanem nyugaton élő, ugyanakkor a Vatikáni Rádió munkatársaként és a pápa tolmácsaként mégis közvetlen, személyes információkra és igencsak gazdag magyar és idegen nyelvű szakirodalomra támaszkodva tárja föl a múltat (15–16., 321–337.), de elkerüli az ebből a sajátos helyzetből fakadó veszélyeket, a mindent jobban tudás és a bennfentesség veszélyét. Mindezeknél is nagyobb és e témában szintén ritka erénye a könyvnek, hogy lépten-nyomon és tudatosan árnyalt megkülönböztetésekkel és összehasonlításokkal él a felsorolt

szempontok alapján, például aszerint is, hogy éppen milyen szocio-kulturális háttérű volt a pápa: XXIII. János és VI. Pál – szemben a nemzeti és nemzetközi szocializmust ‘testközelből’ megtapasztaló II. János Pállal (lásd *Előszó*, 17–18., stb. 113. stb.). Hasonló módon teszi rendbe tömören a római egyházvezetésben felbukkant antiszemitizmust is (51–52.), kezeli a két ateista szocialista diktatúra (Hitler és Sztálin) közt hányódó egyházpolitika bizonytalanságait (51–57. stb.), és írja le röviden a „kommunista birodalom”, azaz a kelet-európai szocialista országok közti különbségeket és azonosságokat az üldözésben. Kiegészíti azt a II. Vatikáni zsinat előkészítésében megjelenő változási-enyhülési kísérletekkel a kommunizmus és ateizmus elítélésében, továbbá a dialóguskészséggel, a *Gaudium et spes* zsinati konstitúció tételeivel, majd a megfeneklett, az üldözöttek számára bosszantó és naiv marxista–keresztény dialóguskísérletekkel, a Vatikánnak a két nagyhatalomtól (USA és Szovjetunió) egyenlő távolságban elhelyezkedő, békéltető, híd-szerepű nemzetközi politikájáról. Ezek mind-mind a legkevésbé ismertek a magyar közvélemény előtt (558–588.). Abban a mai magyar kultúrában, amelyikben a rendőr nem a bűnt gyűlöli, hanem a bűnözőt, sőt a tüntetőt is, egyik politikus a másikat, egyik polgár a másikat, de nagyon hiányzik XXIII. János pápa intelme: „meg kell különböztetni a tévedést a tévedőtől, (...) és keresni a lehetséges közeledést, találkozást és megegyezést a közjó érdekében” (*Pacem in terris*, 99.).

Az ilyen idézetekkel és a folytonosan visszatérő megkülönböztetésekkel a szerző túlmutat témáján. Az egész magyar társadalom betegségeinek kínál föl gyógyulást.

Hogy az árnyalt megkülönböztetések mennyire tudatosak Szabó Ferencben, az abból is kitűnik, hogy határozottan felhívja a figyelmet más tudósok megkülönböztetéseire (Henri de Lubac 36., II. János Pál 37. stb.). Kr. u. 313 óta Rómában aligha börtönöztek be vagy végeztek ki valakit kereszténysége miatt. Fogalmuk sem volt a kúriai egyházi vezetőknek arról, mi is a keresztényüldözés. Még kevésbé arról, hogy milyen a keleti szocialista-kommunista keresztényüldözés. Ez sem nem ok a mentségükre, sem nem ok az elítélésükre. Hasonló a helyzet a minden emberben munkáló túlélési ösztönnel, amelyik az üldözőkkel szembeni megalkuvás háttérében állt mind az üldözött egyházi vezetőkben, mind az üldözött hívőkben (vö. 86. stb.). Ez ismét sem nem elég ok a mentségre, sem nem elég ok az elítélésre. Lénárd Ödön piarista szerzetes, aki a leghosszabb időt töltötte börtönben hitvallása miatt, hangsúlyozta, hogy nem mindenki alkalmas a börtön vagy a verés elviselésére, és aki nem alkalmas, az jobban tette volna, ha nem is megy bele olyan helyzetbe, amelynek bebörtönzés a vége (szóbeli értesülés, vö. 212. stb.).

Szabó Ferenc hozzáállása mindenképpen tiszta és egyenes és az egyedül elfogadható, hiszen *Előszavában* világosan tudomásunkra hozza, hogy „az eredményeket átszűri saját tapasztalatain, a véleményeket megrostálva próbál ideiglenes mérleget készíteni” (21.), a címben pedig eleve kijelöli az ő nézőpontját és témahatárait (*A Vatikán keleti politikája közlelől. Az Ostpolitik*

színe és visszája). Majd a kérdést először tágabb kulturális és szűkebb, katolikus keresztény és egyházi összefüggéseibe ágyazza be (korunk szellemi körképe, párbeszéd és harc az ateizmussal, 25–88.). Ami a hagyományos retorikában és az újabb kommunikáció-elméletben többnyire elfogadott szempont, ti. hogy a körülmények (szituáció, kontextus) adott esetben fontosabbak, mint maga a téma, általában nincs eléggé hangsúlyozva a történetírásban, de Szabó Ferencnél az I. főfejezettel és lépten-nyomon később is latba esik az események, döntések értelmezésekor. Idézi a szkeptikus francia író mondását: „A XXI. század vagy vallásos lesz, vagy egyáltalán nem lesz” (28.). A 2008-as gazdasági és EU-válság óta egyre többen hozzágondolják a hasonló jóslatot, illetve szállóigét és immáron tapasztalatot, hogy a katolikus politikusok (Schumann, de Gasperi, Adenauer) által megálmodott egyesült Európa vagy keresztény lesz, vagy nem lesz. II. János Pál pápa Európa-elképzelése ennek a vonulatnak egy átfogóbb, gazdagabb szemléletű változata azzal, hogy mind Szent Benedeket, mind Szent Círillt és Metódot Európa védőszentjeinek nyilvánította (vö. 182–183.).

Szabó Ferenc megkülönbözteti az együttesen ható és ‘egydimenziós’ racionalizmus, ateizmus, szekularizáció, liberalizmus, gazdaságkor és globalizáció, az „Isten halála” és „az ember halála”, a felgyorsult tudományos és technikai haladás, az utópizmus és redukcionizmus stb. tapasztalatát (29., 43. stb.), amelyektől „az ember teljes egészében kérdésessé válik” (32.), mert kitépik az Isten iránti vágyat az emberek szívéből, de az emberi szívet is összetörik (lásd *Centesimus annus* enciklika, 88.). Erre nagyon kevés kortárs elemző képes. A hagyomány és a múlt elvetésével „a jövőbe vetett hit és bizalom is szertefoszlik” a nyugati világban (34. stb.). Az olvasó, aki még netán emlékezik, hogy a tervezett EU-alkotmány a francia forradalomtól számítja kultúráját (kihagyva Európa 1500 évig tartó, zsidó-keresztény veretű kultúráját), megrémül, amikor rábukkan a Chenaux-idézetre, hogy a kommunista horror kezdete, „az orosz forradalom (...) a francia forradalom meghosszabbítása” (51., vö. még 183.).

A II. főfejezet „A Szentszék ‘keleti politikája’ VI. Pál pápasága alatt” (89–160.). Szabó Ferenc 1967-től már nem csupán a szakirodalom alapján, hanem „közvetlen közlőről” mint szemtanú idézi föl az eseményeket (97.). Talán ez a legizgalmasabb annak a magyar olvasónak, aki az aknazárral, majd a szögesdróttal körülkerített országból mint koncentrációs táborból bámult kifelé reménytelenül a nagyvilágba. A szemtanú sorokról kevesebbet szólnék, mert ezeket – már csak az élményszerűségük miatt is – egyszerűen el kell olvasni (119–121., 127–130., 154–159. stb.).

VI. Pál pápa tevékenységének értékelésében is az az árnyaltan megkülönböztető technika vezeti a szerzőt, mint az első főfejezetben. Ez is nélkülözhetetlen a pápa szerepének valós felmérésben. Magyarországról nézve szerencsétlen volt VI. Pál kijelentése, hogy az ő fájdalma nagyobb, mint Mindszenty bíborosé, vagy egyéb kétértelmű kijelentése, netán kétszínűsége (132.), és az, hogy

annyira közel tették a lemondás dátumát a letartóztatás dátumához – Mindszenty úgy vélte, hogy pont arra a napra-évfordulóra –, és ezzel mintegy betetőzték a gonoszságot – éppen egyházi oldalról. Ugyanakkor azzal, hogy a pápa első találkozásukkor Mindszenty ujjára húzta halászgyűrűjét, és átadta mellkeresztjét, kétségtelenül annak a gyönyörűséges jelképe, hogy maga fölé emelte a vértanú főpapot (122., 317.). Az is tiszteletet ébreszt VI. Pál iránt, hogy kétségei („*dubiumai*”) voltak a maga politikáját illetően (100.), csakúgy, mint Casarolinak (154.). Ez kizárólag az erkölcsben nagyok sajátja, mint Szent László királyé, aki azt írta a pápának, hogy „nehéz a hatalmat súlyos bűn nélkül gyakorolni”. A nagy hatalom birtokosában ez a szentség jele. Az itthon szenvedő keresztényeknek Casaroli nem éppen szimpatikus viselkedését viszont éppen emlékiratai egyik bibliai fejezetcímével érteti meg Szabó Ferenc: a kommunizmus *abominatio desolationis* – *a pusztulás utálata* még Casarolinak is (101.). Nemhogy az 1960-as években nem láthatta előre senki sem a kommunizmus (szocializmus!) 1989-es bukását (102.), de még 1985-ben sem hittünk az MSZMP Központi Bizottságából kiszivárgott híreknek, hogy ki fognak vonulni az orosz csapatok Magyarországról. Wyszyński bíboros szkepszisével értettünk egyet (103.), és bár láttuk, de nem vettük komolyan, hogy már akkor, sőt már az 1970-es évek tervhivatalában elkezdték kiépíteni a bukásuk utáni, 1990 utáni hatalmi rendszerüket (vö. 176.).

Hasonlóan fontos Casaroli első, tárgyilagos és tiszteletteljes jellemzésének idézése Mindszenty bíborosról (107–108.). Az más kérdés, hogy Szabó Ferenc könyvének tisztázásai ellenére sem fog egyhamar nyugvópontra jutni sem Mindszenty, sem a későbbi püspök-kinevezések kérdése (110., 133–135. stb.). Aki közvetlen szemtanúja volt 1948-ban a máriagyüdi beszédet körülvevő hangulatnak, a ‘vastagnyakú kálomisták’ akkori, esetenként feltétel nélküli (!) Mindszenty-tiszteletének, majd a magyar püspökök megalkuvó viselkedésének évtizedeken át, az bizony kevésbé hajlik bármelyikük utólagos és nagyképű elítélésére, mint a Szabó Ferenc idézte ‘szakértő’ (111.). Pusztán érzékeltetésül a háttér megvilágítására: akit nem vallattak papként meztelenre vetkőztetve állig begombolkozott, röhögő egyenruhás férfiak és nők, az jobban tenné, ha meg sem szólalna ez ügyben. (Nem Szabó Ferencre, hanem egyes forrásaira vonatkozik ez! Vö. 125. stb.)

Ami pedig az ügynökkérdést illeti, akit az ÁVO napokon, hónapokon át vert, magánzárkában tartott, majd feleségét fölpofozták a jelenlétében, és közben hajtogatták, hogy otthon öt gyermeke várja, természetesen aláírt mindent, amit eléje tettek. Még az ávósoknál is aljasabbak, akik ma ezt fölróják erkölcsöszként a parlamentben, vagy ügyészként nem járnak el, mondván, „kényszer nélkül írt alá, ott van a vallomása végén”! Ezért azután a Kádár-kormány által kierőltetett, egyik-másik püspök kinevezését sem rónám föl utólag sem a Vatikánnak, sem a püspököknek, mert zsarolhatóságában még az ilyen püspök is több emberséget tudott fölmutatni, mint azok, akik akkor még nem is éltek, és mai nagyképű szólásszabadságukban fogalmuk sincs arról, valójában

milyen pengeélen táncoló viszonyok közt zajlott a mindennapi élet (vö. 130.). Az időnként valóban aljasan viselkedő ügynök pap is szeretettel hajolt oda a meggyötört keresztényhez, és állt ki mellette, mert neki éppen ügynök volta miatt megengedték ezt! Könnyű és erkölcstelen vértanúságot követelni annak, akinek a legcsekélyebb közvetlen tapasztalata sincs a vértanúságról (vö. 126–127. stb.).

Elnézőbb volnék azzal a ‘földalatti egyházzal’ szemben is, amelyik fölrotta Casarolinak, hogy feláldozta őket (111.), mert beszéltem olyannal, aki nem rötta föl, pedig igencsak sokat raboskodott. Akárhogy is vélekedünk, visszatekintve az enyhülés az enyhülés volt, bármily lassú is, a Vatikán pedig általánosságban tudatában volt, hogy „megvezetik” a magyar hatóságok (vö. 113–114.), de konkrétan már nem (117. stb.). Ugyanakkor a Vatikán hajlott arra, hogy „az öregördögöt is kinevezze püspökké, ha az egykor Rómában tanult” (Rómában végzett, 1950-ben életfogytiglanra ítélt szerzetespap 1970-es évekbeli szóbeli közlése, vö. 118., 260.). A Moszkvában tanult diplomást is mindenkinél megbízhatóbbnak könyvelte el a szocialista rendszer, és gyorsabban haladt karrierjében, mint bárki más. Ha az 1990 utáni évtizedekről visszatekintünk, amelyet Mindszenty sem láthatott előre, azt kell mondanunk, hogy a próféta Mindszentynek volt igaza: az ország erkölcsi romlása, a luxus és a nyomor együttese bekövetkezett (vö. 135–142., 267., 269.).

Kádár János 1977-es látogatása a Vatikánban kiszabadította az egyetlen még börtönben fogva tartott szerzetespapot, a piarista Lénárd Ödönt (vö. 154–159.). Ezzel párhuzamosan az a még élő pap, akinek két évvel korábban ajánlott föl az Egyházügyi Hivatal főhadnagyi rangban lévő tisztje (sic!) római utat, pénzt és nőket, hogy majd beépítse ügynöknek, nem más nézőpontból szemléli a látogatást, mint a szerző a pápa tolmácsaként, legföljebb némi személyes keserűséggel (vö. 260.). Olyan ennek a látogatásnak – és minden történeti adatnak – az értelmezése, mint annak a hegynek, amelyik egyik oldalról megmászhatatlanul meredek, a mások oldalról viszont enyhe lejtőn út vezet föl a csúcsra. Viszonylagos (vö. 277–279.). Az igazság azonban nem viszonylagos. A hegy, az hegy – minden esetben. A hazugság: hazugság. A tényekkel szembesülni kötelességünk. Nemcsak kötelességünk, hanem tanulságos is, vajon melyik út, kinek hogyan járható és ajánlatos. A mégoly tiszteletreméltó merev ellenállás és a netán szégyenletesen szennyes behódolás vagy megfutamodás között választhatunk-e csupán, vagy van-e és képesek vagyunk-e a harmadik útra, Krisztuséra, azaz mereven elutasítani a bűnt úgy, hogy megbocsátunk, hogy szóba állunk és „együtt eszünk és iszunk” az ellenünk vétkezőkkel?! (Vö. az *Utószóval*, 301–303.)

A III. főfejezet „Wojtyła pápa ‘keleti politikája’” (161–223.). A „habemus papam” II. János Pál pápa esetében (164.) az emlékezőnek hasonlít a minapi „habemus papam” Ferenc pápa megjelenésére az egyház történetében. II. János Pál lehengerlően kisugárzó egyénisége felborított évszázados beidegződéseket

(169.), ugyanakkor el tudta fedni és felejtetni az egyetemes egyháznak már akkor özönvízként feltornyosuló bajait (vö. az azóta is a római kúria centralizációjával és autoritarizmusával szemben kontesztáló teológusokkal, 184–185.). II. János Pál pápa keleti politikáját nyilvánvalóan meghatározta, hogy testközelből élte meg mind a német nemzeti-, mind az orosz nemzetközi szocializmus barbárságát, miközben ez a lengyelek számára már több évszázadra visszatekintő, Lengyelországot leigázó német–orosz hatalmi harc folytatása volt. Másként, mint XI. Pius és XII. Pius, de II. János Pál is kettős, velejéig romlott nyugati és keleti, ateista és totalitárius világregd (nemzetiszocializmus és nemzetközi szocializmus, illetve kapitalizmus és szocializmus, liberalizmus és diktatúra) között őrlődött. Végző fokon mindegyikük – a maga módján és a maga körülményei között – ugyanazért állt ki, mint Mindszenty bíboros: az ember „alapvető szabadságáért” és „az egyetemes emberi értékek elismeréséért” (vö. 175., 186. stb.). „Moszkvai szemmel” nézve ezért volt veszélyes (178–180.). Időszerűen hozzáfűzhetnénk, hogy brüsszeli és strasbourgi szemmel nézve is.

A vatikáni pénzügyi és egyéb botrányok tárgyalása és tisztázása nem érdekli a hívő katolikust, a nem hívő kíváncsiságát viszont kielégíti (184–193.). Ismét érdekesebb viszont a magyar kapcsolatok bemutatása a szerző személyes emlékeiből (194–223). Csodálatos II. János Pál szavaival és tetteivel való jellemzése (197. stb.). Az az ízig-vérig Krisztus-követő jelenik meg előttünk, aki – Sigmund Freud szavait kölcsönözve – „nem félt megnyílni a szeretetben”, és minden egyes odafordulása a másik emberhez szerető gesztus volt, egészen a magyar kiejtéssel való szorgoskodásáig (198., 202.).

Lékai bíboros tevékenységének bemutatása – úgy vélem – teljesen megegyezik az itthon élő kortársak egykori személyes tapasztalatával. Ez sem kis teljesítmény attól a szerzőtől, aki ugyan hazalátogatott, és szembesült azzal, hogy lehallgatja, megfigyeli a rendőrség, de mégsem itthon élt tartósan (207., 260–261. – külföldön élő magyarok gyakran katasztrofálisan félre vannak tájékozódva!). Évtizedeken át a könyvespolcomon tartottam Szabó Ferenc egyik becsempészett könyvét, de csomagolópapírban, hogy senki meg ne lássa a címét a gerincen. Nem hiszem, hogy ez gerinctelenség lett volna, bár Mindszenty bíboros nem csomagolta volna be. Végző soron Casaroli, Poggi és Lékai bíborosok és egyáltalán a vatikáni diplomácia célja – XVI. Benedek pápát idézve – „a katolikus egyház helyzetének javítása volt” (210.). Más kérdés, hogy ez mennyire bizonyult eredményesnek naivitásuk miatt (uo.). Ami Lékai bíborosnak és körének manipulálását illeti a pápa levelének fordításában (211–212.), közvetlen személyes élményem, hogy Lékai környezetében latinul sem tudtak, és olyan elemi hibákat követtek el, amelyek még egy mezei latinistát is felborzoltak. A kifogásolt hibás ige- és főnévragozást ugyan hajlandók voltak kijavítani, de közben belecsempésztek a szövegbe újabb hibákat – állítólag maga Lékai bíboros személyesen. A szöveg így ment ki Rómába. A II. Vatikáni zsinat

után a latin liturgikus szövegek magyar fordítása is botránnyosan gyenge, sőt hibás lett.

A IV. nagyobb fejezet „Az Ostpolitik mérlegéhez” (225–281). Ez már „összegzése” a diplomácia és az üldözöttek oldaláról történt „másként megítélésnek” (227.), a végkövetkeztetés elővételezése (229.). Nincs benne szó másról, mint ami a szerző korábbi beszámolóiból is kézenfekvő: a vatikáni diplomácia naivitása, információhiánya, becsapása, dezinformálása. A vatikáni diplomácia olyan dezinformációs retorikai technikával szembesült, amelyet Göringnek tulajdonítanak, de amelyet a kommunisták találtak ki, és a maga nemében (és nem erkölcsi szempontból megítélve) mesteri volt, „kiváló” volt, amint ezt Mindszenty is meglátta (lásd még 295–296.).

Szabó Ferenc mai értékelése szerint is egyértelmű, hogy Mindszentynek volt igaza akkor is, amikor a Vatikán hátrányos helyzetét emlegette a tárgyalásokon. Ezek ismétlése mint hangsúlyozás feltétlenül szükséges. Annál is inkább, mert Szabó Ferencnél az Ostpolitik kritikája a más visszaemlékezéseknél gyakran hiányzó, a szó eredeti jelentésében *kritika* (gör. *'kritiké'*): szétválasztás, megkülönböztetés. A korábbi beszámolókhöz képest többlet a csúsztatások tömör elemzése (230–231., 270–281. stb.). Ezzel sem törődnek azok, akik például az ügynökkérdéssel mániákusan előhozakodnak. Az írásos szocialista beszámolók egyik fortélyja, hogy sohasem azt tartalmazzák, ami történt, hanem erőteljesen azt, ahogy ők szerették volna, hogy történjen, és ezzel bizony kompromittálják a szereplőket, akik később már nincsenek abban a helyzetben, hogy tudják igazolni, mi is történt valójában (230–232. stb.).

Szabó Ferenc végre megtette, és meg mert tenni, hogy a Bokor közösség alapítójának, Bulányi György piarista szerzetesnek a sorsát is tárgyilagosan kezelje (238–242.). Egy másik szerzetespap ironikus megjegyzésével lehetne összefoglalni a Bulányi paradoxont: amikor Bulányi atya aláírta a Hittani Kongregáció 12., illetve 13. tételét, „Bulányi visszafogadta a magyar püspököket a katolikus egyházba” (szóbeli értesülés).

Mindszenty bíborosról – két kitérővel

A könyv felsorolt sok-sok erényéhez járul, hogy *Mindszenty bíborossal, a „fehér vértanúval” külön alfejezetekben foglalkozik.* Nemcsak azért, mert alakja koránt sincs megnyugtatóan tisztázva, hanem mert mindenképpen megérdemli. Mert mindenképpen óriása az egyháztörténelemnek és a magyar történelemnek. Mindszenty – mondhatni – archaikus keresztény volt, de vitathatatlanul nagyon-nagyon mély és nem „idejétmúlt”, hanem autentikus (269.).

Életsorsomat közvetlen közléről is érinti a Bíboros, mégpedig „a magyar nemzet 1945 utáni feltámasztását és újraevangelizálását célzó országjárása a Boldogasszony Évében (1947/48)” (249.). A legelső magyar református családok

egyikéből származom, és a legelső vagyok, aki katolikus lett. 1948-ban az egész református családom át akart térni katolikusnak Mindszenty bíboros hatására. Ez az áttérési hullám végül is csak engem érintett, és lettem üldözött, de koraszülött sekrestye-katolikus. Nem folytatom, de Apám sem járt többé más templomba, ha járt, csak katolikusba. Református Nagyapám később – meglehetősen titokban – rendszeresen imádkozta az „Üdvözlégy Máriát”. Többször rajtakapták, onnan tudom. Nem volt katolikusellenes, mint sok református, hanem inkább csak sajnálkozott a pápistákon. Egzisztenciáját, sőt életét kockáztatva sietett az üldözöttek segítségére, akár kommunista volt, akár zsidó, akár bárki falubelije. ‘Hálából’ a kommunisták kifosztották mindenéből, nagy nyomorúságra kárhoztatták, de ő soha nem kesergett senki ellen. Mindig derűs maradt. Egymással böllönködve egyszer az orra alá dörgöltem, hogy a reformáció előtt mi is katolikusok voltunk, mire ezt válaszolta: „A mi családuk már a honfoglaláskor református volt.” Erre nem volt több ellenérvem. Ha úgy tetszik, Mindszenty hazafiságának hozadéka tehát semmiképpen sem pusztán hazafiság, hanem vallásos hozadék sok magyar család életében, főként amikor a ‘kálvinista Rómában’, Debrecenben nyilvánosan felolvasták aggódó sorait (vö. 280.).

Amikor többszörös (rendőrségi-egyházügyi) zaklatás után turista útlevéllal kijutottam Nyugatra, nem mertem bemenni Mindszenty miséjére. Félve a megfigyeléstől – nem alaptalanul (!) –, de azért meghúzódtam egy oldalaszlop mögött, hogy legalább néhány percig láthassam. Pál apostol, Karthágói Szent Ciprián és Mindszenty József keményen elítélnének gyávaóságom miatt. És talán Szabó Ferenc is valamennyire. Családom áttérési szándékának nem szűk vallási, hanem általános emberi okai voltak. Legfőképpen Mindszenty, az igaz ember, aki így háborgott 1945. október 18-án a magyar püspöki kar nevében: „A zsarnokságtól eleget szenvedett a világ. Zsarnokság erőszakolta rá egy ember akaratát jobb sorsra érdemes népekre. Zsarnokság hajszolta be meggondolatlanul Európát szörnyű háborúba. Zsarnokság folytatta az öldöklő küzdelmet egészen az értelmetlenségig. Zsarnokság gázolt bele hosszú éveken át az emberiség legszentebb jogaiba, megvetette a lelkiismereti szabadságot, lábbal tiporta a szülők jogait gyermekei nevelésére. A zsarnokság tagadta meg gondolatban is, hogy az emberi személynek joga van önálló érvényesülésre, képességeinek, hajlamainak, egyéni hivatásának szabad kifejllesztésére (...) úgy látszik, hogy Magyarországon az egyik totális szellemű zsarnokságot a másik váltotta volna fel (...) az egyik totális zsarnokságból a másik felé sodródott.”

Mindszenty a jogrendet védte, és annak a szennyáradatnak állt ellen, ami mostanra tetőződött mind Magyarországon, mind Európában (lásd 269.). Ezért nem fogadható el az a vélemény, amelyik valamelyest Rákosi szándékosan csúsztatásos felfogása mellé áll, és Mindszentyt a Habsburg-uralom restaurátoraként mutatja be (262–266.). Tény, hogy Mindszenty letartóztatásával, megkínzásával és elítélésével nemcsak a magyar katolikus egyház tört meg és zilálódott széjjel, hanem az egész magyar társadalom. Ez a szétzilálódás mindmáig tart. Mindszenty ezt előre látta 1965-ben, és már arról ír, amit ma szinte minden jóindulatú ember a saját bőrén tapasztal: „... az erkölcsi hanyatlás dermesztő. Az egész vonalon hallatlan ziláltság és nagyképűség (...) alvilági helyzet”.(1) A szovjet-bizánci szocialista despotizmus egyetlen ellenszere és egyúttal legfőbb ellensége a szabadság kultúrája, amelyet

Mindszenty makacsul képviselt. Ennek a kultúrának a fennmaradását tették lehetetlenné az egyházi iskolák államosításával és Mindszenty eltávolításával olyan mértékben, hogy még ma is hátra van, hogy ráneveljük magunkat és gyermekeinket a szabadságra, ha ez még egyáltalán lehetséges lesz: „...a katolikus nevelés nem köti gúzsba a szellemet, hanem megadja annak szabadságát. Ez a szabadság felel meg a demokratikus szellemnek is. De van-e szabadság ott, ahol a katolikusoknak nem lehetnek saját iskoláik? Hol nem túrnek mást, csak állami iskolát? Azt az állami iskolát, melyen keresztül a mindenkor uralkodó, sokszor kisebbségi pártok akarják a többség gyermekeire rákényszeríteni a maguk világnézetét. Egyszer az egyik párt, másszor a másik, aszerint, hogy melyik kerül uralomra. És mindegyik az iskola révén akarja a maga uralmát állandósítani. Nem, ez nem demokrácia, ez nem is szabadság...” (2) Tökéletesen ez történik Magyarországon 1990 óta is, de most már nem a szocializmus, hanem a liberalizmus nevében.

Néhány éve felkértek, hogy írjak előszót Mindszenty angol nyelvű levelezéséhez.

A kötet előszavam nélkül jelent meg. (3) Magánjellegű érdeklődésemre azt a magánjellegű választ kaptam Rómából, hogy a Mindszenty-kérdés majd 600 év múlva lesz megoldva, mint Árpád-házi Szent Margit szentté avatása. *Előszómból idézek a továbbiakban.*

„Illő és árnyalt Mindszenty-képet” kíséreltem meg felidézni, hogy „mennyire tiszta egyszerűséggel és mégis leheletfinom árnyaltsággal kezelendő kimagasló egyénisége és acélos tettei, tekintettel a szituációra, azaz a történelmi időre, a földrajzi helyre, a szocio-kulturális beágyazódásra, egyéniségére és az egyéni körülményekre”. (4)

Többek között azt írtam, hogy „nem vonható párhuzam Mindszenty József, papok, szerzetesek, hívők, egyáltalán ártatlanok meghurcoltatása és például Rajk Lászlóé között, hiszen az utóbbi volt a törvénytelen ségek és gyilkosságok egyik legfőbb kezdeményezője és végrehajtatója. Amikor az akadémiai történészek együtt sorolják föl az ártatlanokat és a bűnözőket mint a diktatúra áldozatait, saját rossz lelkiismeretük vagy gonoszságuk, esetleg tudatlanságuk foglyai (...) Mózes dilemmája abban állt, vajon a fáraó serege öli meg, vagy a tengerbe fullad. Mindszenty dilemmája azonban más volt, egy új és korábban elképzelhetetlen alternatíva: vagy a vörös fáraó serege ellen harcolva esik el, vagy többé-kevésbé sárosan gázol át a Vörös-tengeren, jó néhány hívével az iszapba fulladva. Az emberek többsége, a papok és a püspökök nagy része és magam is az utóbbit választottuk” (vö. 273.).

Mindszenty már börtönben ül, amikor Rákosi kijelenti egyrészt, hogy ‘én hitetlen vagyok, és más vallását nem bántom’, másrészt: ‘A magyar nép ma még vallásos. Mert nem elég művelt ahhoz, hogy belássa a vallás szükségtelenségét. Én nem fogom elvenni tőle a vallást, a fejlődés úgyis a mi javunkra dolgozik. Mi csak ennek a természetes fejlődésnek fogunk segíteni’. (5) Micsoda eufemizmus az egyházüldözésre, hogy ‘segíteni fogunk’! És micsoda göggel nézte le Rákosi a magyarokat! Mindszenty rendszeresen rámutatott Kádár politikájának

képmutatására is, amelyik ordibált Kongó, Kenya, Dél-Vietnam függetlenségéért, miközben fenntartotta Magyarország idegen, szovjet-országi függőségét és elnyomását. (6) Mindszenty felsorolta és cáfolta Kádár hazugságait a Vatikán és a Nyugat felé (hasonlóan Szabó Ferenc 251–252., 256–258.). „Annak, akinek személyes tapasztalata volt azokról az évtizedekről, mindenben igazat kell adnia a bíborosnak (...) Mindszenty szinte sír, sokat sír a nyugati hatalmaknak számára érthetetlen közömbössége és némasága miatt. (7) Ma is sírhatna. Ugyanez vonatkozik az anyanyelv jogára, illetve Mindszentynek a Herder-idézettel való érvelésére: ‘Van-e egy nép számára értékesebb, mint az atyák nyelve? Benne léteznek a műveltség, a történelem, a vallás és az erkölcsi elvek, az élet szíve és lelke’... (8) Sajnos többek között azt sem vette észre a bíboros, hogy a nyugati hatalmak, elsősorban az amerikai külpolitika részéről tudatos nem csupán a magyarokat elnyomó román rendszer iránti elnéző politika, (9) hanem a Kádár-rendszer és általában a kelet-európai elnyomás fenntartása. Igaz, eleinte még csak a segélyekkel történt ez, a bankkölcsonök néhány évvel később váltak rendszeressé. Ma már látjuk, hogy ‘a segélyeket sem kapta meg a nép, hanem csak a rendszer erősödött velük’, és a fiaknak, sőt az unokáknak kell majd visszafizetni. (10) Nem látta, ugyan ki látta, hogy a nyugat a tankfasizmust bankfasizmussal fogja föl váltani Magyarországon. „Mégis korán, 1965-ben észrevette, hogy az akkor már (tervezett) nyugati gazdasági támogatás ‘megerősíti és meghosszabbítja’ Kádár uralmát. (11) Mindszenty felfogása a ‘kommunistákról’ egyezett Szoltsenyicin hírhedt jellemzésével, ami viszont alapvetően megegyezik Locke véleményével az ateistákról (‘Ígéret, szövetség és eskü az emberi társadalom kötelékei, de ezeket az ateisták sem meg nem tartják, sem nem szentek nekik’. Lásd még 290–294.). (12) Mindszenty jól látta a trianoni, (13) a jaltai, a párizsi nemzetközi szerződések és az osztrák államszerződés igazságtalanságait, „embertelenségét”, „oktalanságát”, (14) ti. hogy az osztrákok sokkal inkább lelkesedtek Hitlerért, mint a magyarok, mégis őket ajándékozták meg semlegességgel és függetlenséggel 1955-ben, a magyarokat pedig nem. Nem értette, hogy George Washington utóda (Roosevelt elnök) hogyan taszíthatott ‘100 millió emberi lényt alvilági embertelenségbe’. (15) Komédiának nevezi az 1960-as évekbeli magyarországi ún. választásokat, (16) és amint az idősebbek emlékeznek rá, azok is voltak, akárcsak a hitleri választások (99,9 százalékos igennel az előre kijelölt egyetlen képviselőre stb.), és nem is választásnak, hanem szavazásnak nevezte a köznyelv akkoriban”.

„Mindszenty ellenkezésre hajlamos egyénisége ma ugyanúgy szembeállítaná őt a kapitalizmussal, mint a nemzeti szocializmussal és a Rákosi–Kádár szocializmussal. Emberfelettien krisztusi lett volna, ha Kádárhoz, a kegyetlen bűnözőhöz, ‘a világon a legördögibb közömbös internacionalistához’ (17) mégiscsak közeledett volna az 1956-os kivégzések beszüntetése után, és szóba állt volna vele – fenntartva bűneinek merev elítélését. A felemás Krisztus-követést lehetne Mindszenty szemére vetni boldoggá avatása ellen – más kérdés, hogy ez is mekkora álnokság volna vele szemben. Mindszenty tragédiája, hogy személyében – gyarló módon – egyesítette a világi hatalmat igénylő VIII. Bonifác pápát és az egyetlen pápaságról lemondott, majd bebörtönzött Szent Celesztint pápát, mint ahogy – isteni módon – Krisztus egyesítette magában az isteni és az emberi természetet” – ezzel a végtelenül különböző, de nem teljesen alaptalan analógiával vélekedtem 2008-ban. „Igaz, Mindszentyt nem a pápa börtönözte be, de a pápa mondatta le, és a börtön és a lemondás sorrendje is fordítva alakult. Emiatt talán

még Szent Celesztinnek, az egykori bencés szerzetesnek is könnyebb volt elviselni krisztusi sorsát, mint Mindszentynek”.

„Mindszenty abban is súlyosan tévedett, amikor ‘a magyar nép önérzetére és nemes büszkeségére’, (18) valójában egy fikcióra támaszkodott. Az 1541 óta csaknem megszakítás nélkül idegen uralom alatt álló nép nagyobb része eleve nem lehetett önérzetes és büszke. A még megmaradt önérzetes és büszke kisebb rész hősi halált halt, börtönbe került vagy külföldre távozott 1948-ig, majd 1956-ot követően. Kétségtelen, hogy Mindszenty személyiségében, szóhasználatában, fogalmi rendszerében több anakronizmus volt, bár ő maga hagyta el a „hercegprímás” címet az 1960-as években, és már 1945-ben szolgálatként vállalta az akkor még jogilag az első zászlósúr, a király után az első közjogi méltóságot is (268.). Ideje volna, hogy anakronizmusában megkülönböztessük azt, ami valóban az volt, és azt, ami ebben az anakronizmusban egyre időszerűbb, és lehetőleg ez utóbbiakra összpontosítsunk. Mivel az árnyaltság sok körülmény felidézését követelné meg, nem könnyű az egyszerűség és az átláthatóság követelményét biztosítani”.

Szabó Ferenc és az általa idézett későbbi szakirodalom sem nyújt e kitérőtől és dilemmáktól lényegesen eltérő képet Mindszentyről, legföljebb eltérő, esetenként találó fogalmazásban. Például Lénárd Ödön dilemmája, hogy melyik út helyes: a „hűségcentrikus” vagy a „túléléscentrikus” (248. stb.). Annyira egyoldalúan azonban nem fogalmaznék, hogy „Mindszenty egy korszerűtlen egyházképet akart átmenteni a jövőbe” (Balogh Margit, id. 248.), mert ha ez igaz volna, akkor 313-ig az egész kereszténység korszerűtlen volt, és azóta is korszerűtlen minden vértanú, beleértve magát Jézus Krisztust is. Szabó Ferenc „kiigazítja” ezt a téves Mindszenty-képet (249. stb.), végül megalapozottan, kerek-perec kijelenti: „Mindszenty útja nem zsákutca” (251.).

A „*Mindszenty Prohászkaról*” alfejezettel Szabó Ferenc újabb, mesterségesen felépített és fenntartott darázfészekbe nyúl (249–352.). Ezt csak ő teheti meg, aki mindkettőjüket a legmélyebben ismeri. Magától értetődőnek vehetjük tehát, hogy ez a fejezet a többinél is inkább telis-tele van árnyalt megkülönböztetésekkel.

Miután már hivatkoztam Lénárd Ödönre, jólesett olvasni Szabó Ferenc elismerését, hogy Lénárd Ödön (és Pálos Antal jezsuita) „evangéliumi magatartást” tanúsított: nem tűrt megalkuvást a keresztény elvekben, de nem ítélte el a megalkuvó embereket (253–256., 258–262.). Mint Jézus a házasságtörő asszonnyal: nincs kompromisszum (az elvekben), hanem elfogadás (a gyarló emberé).

„*A végkövetkeztetéshez*” című V. fejezet középpontja is Mindszenty József bíboros prímás érsek (285–298.). Felemelő olvasni II. János Pál méltatását a „magasztos”, „töviskoronás lelkipásztorról” (285–286.), és König bíboros elismerését (287–289.) – némi szomorúsággal azért, mert a bíboros életében, és még utána sem – ahogy a prófétákkal tenni szoktunk Jézus korholása szerint – erre nem így került sor (289–290.). Élete azt példázza, hogy az „Isten halála” az emberség halála, sőt ma már az ember és a természet halála is (lásd 290–294.).

A könyv befejezése és csúcspontja nem is lehetne nagyszerűbb, mint a szerző által kiválasztott idézet XVI. Benedek pápa *Spe salvi* kezdetű enciklikájának részlete a keresztény reményről. Nem Mindszentyről írta a pápa, és mégis Mindszentyről szól és az ő igazolása: „Nem a tudomány váltja meg az embert. Az embert csak a szeretet váltja meg. Ez először a tisztán evilági területen érvényes... Akit megérint a szeretet, az kezdi sejteni, mit jelent igazában: »élet«. Kezdi sejteni, mit jelent a remény szava...” (297–298.).

Szomor, A. D. MMXIII. Szent Benedek ünnepén

Jegyzetek

1. 1965. március 21-i levélvázlat. Az idézett szöveg érthetetlen angolul, de mechanikusan behelyettesítve az angol szavakat magyar szavakkal, amint a fenti fordítás mutatja, érthető, és a szövegösszefüggés is ezt sugallja.
2. Mindszenty József, *Emlékirataim*, Szent István Társulat, Budapest, 1989. 121.
3. *Mindszenty bíboros követségi levelei az Egyesült Államok elnökeihez 1956–1971, Letters to the Presidents, Cardinal Mindszenty to the Political Leaders of the United States*, edited by Ádám Somorjai, OSB, METEM, Budapest, 2011. Az idézett levélvázlatok itt olvashatók angolul és magyar fordításban, Somorjai Ádám kommentárjaival.
4. Valamelyest szemben állok a történészek és Somorjai Ádám véleményével is – elismerve a történészek azon próbálkozását és Somorjai Ádámnak a rendelkezésre álló írásos anyag alapos feldolgozását –, hogy ne retusált képet nyújtsanak. Vö. *A bíboros és a pápa*. Hovanyecz László interjúja Somorjai Ádámmal: *Népszabadság*, 2008. július 5.
5. Barankovics István naplótöredékéből: *Sorsdöntő beszélgetés Rákosival*, in *Félbemaradt reformkor 1935–1949*, szerkesztette Varga József, Békés Gellért, Róma, 1990. 249–256.
6. Lásd Mindszentynek az 1964. december 16-i, az 1965. március 21-i és május 19-i levélvázlatát.
7. 1965. május 19-i levélvázlat.
8. 1969. július 3-i levélvázlat: a románok hogyan tiltják a magyar nyelv használatát.
9. Uo.
10. 1966. augusztus 26-i levél.
11. 1970. március 5-i, talán a leghosszabb levéltervezet
12. „Athei enim nec fides nec pactum nec jusjurandum aliquod stabile et sanctum esse potest, quae sunt societatis humanae vincula”. John Locke, *Epistola de Tolerantia* (1685), Clarendon, Oxford, 1968. 131.
13. 1966. november 2-i vázlat a trianoni szerződésnek még a második világháborús és az azt közvetlenül követő igazságtalanságait is felsorolja (magyarok elszlovákosítása, elrománosítása stb., elhurcolása, kivégzése stb.). Hasonlóan az 1967. május 17-i vázlat.
14. 1967. május 17-i vázlat stb.
15. 1965. május 19-i vázlat.
16. 1966. november 2-i levélvázlat.
17. 1969. július 3-i levélvázlat.
18. Mindszenty József, *Emlékirataim*, 87.